

K R O N I K K E N

Kosmopolitane katastrofer?

Sociologiske
(selv-)refleksioner i
nærheden af Fukushima

af Anders Blok

Den 11. marts 2011 klokken 14.46 (lokal tid) blev den japanske nordøstkyst ramt af det største jordskælv i landets moderne historie. Skælvet, med epicenter 130 kilometer øst for millionbyen Sendai, blev målt til 9,0 på richterskalaen. Langs hele østkysten – inklusiv i Tokyo 250 kilometer mod syd – brasede bygninger sammen, højhuse rystede voldsomt, arbejdere blev evakueret fra brændende fabrikker, energiforsyninger afbrudt og togtrafik indstillet. Kort tid efter skyllede tsunami-flodbølger af op til 10 meters højde ind over østkysten; hele landsbyer forsvandt i vandmasserne, titusindvis af mennesker omkom, og mange flere blev med ét slag gjort hjemløse, evakueret i interimistiske nødhjælpscentre på skoler og idrætshaller. Efterhånden indløb så rapporter fra atomkraftværket i Fukushima-provinsen: jordskælv og tsunami havde sat nedkølingssystemerne ud af drift, flere eksplosioner sendte radioaktiv stråling ud i omgivelserne, og regeringen beordrede mennesker evakueret i en radius af 20 kilometer fra værket. Inden for kort tid var Japan blevet ramt af en tredobbelt katastrofe, hvis destruktive materielle og sociale (chok-)bølger bredte sig hastigt, kaotisk og langt hinsides landets egne grænser.

Selv befandt jeg mig den eftermiddag i marts i en foredragssal på det Nationale Museum for Etnologi (*Minpaku*) i Osaka, 450 kilometer vest for Tokyo, optaget af japanske antropologers beretninger om urimelighederne i de vestlige miljøforkæmperes kritik af japansk hvalfangst. Jeg var lokket til symposiet ud af nostalgisk veneration for mit tidligere forskningstema (hvalfangst); reelt var jeg ankommet på feltarbejde to dage tidligere med det formål at studere klima-initiativer og urban økologi i den nærtliggende by, Kyoto, hvor jeg havde indlogeret mig. Da jorden pludselig begyndte at svaje under vores akademiske stole i Osaka, i sigende lange og bløde bølger, stod to ting umiddelbart klart: for det første at dette jordskælv var langt væk – og at vi derfor ikke var i nogen umiddelbar fare. For det andet at det måtte være endog meget kraftigt tættere på epicentret. Mine japanske kolleger reagerede med karakteristisk ro; pauser blev brugt til telefonopkald og hviskende samtaler, men symposiet fortsatte ufortrødent. Først timer senere så jeg (og de andre, formoder jeg) de chokerende billeder via internettet.

Denne umiddelbare erfaring – af nærværende normalitet blandet med bevidstheden om katastrofale hændelser for knap-så-fjerne andre – skulle vise sig symptomatisk for mønstret i mine oplevelser over de næste uger. Først handlede det om at få e-mail-kontakt til akademiske bekendte i Sendai, hvor jeg boede for år tilbage; de var alle okay, om end én var berørt af evakueringer i familien. Venner i Tokyo berettede om mørklagte butikker, øde gader og anspændt stemning omkring radioaktivitet – men langt fra undtagelsstilstande. Og på gaden i Kyoto var der meget lidt nervøsitet at spore; i stedet var der mange konkrete tegn på solidaritet med de hårdest ramte ofre i det nordøstlige Japan, i form af indsamlinger af penge og tøj. Oven i dette kom de omskiftelige og indbyrdes modstridende strømme af information, orkestreret

dels af regeringstro japanske journalister, dels af et massivt sammenrend af internationale mediekorps. Samt, for os udlændiges vedkommende, de personlige strømme af transnational bekymring fra familie og venner. I "lokalt" perspektiv var jeg på tryk afstand af begivenhederne; i "globalt" perspektiv var jeg (for) tæt på. Nærhed og distance, lokalt og globalt, flød rundt på kaotisk vis. Som en antropologiprofessor i Kyoto lakonisk konstaterede: i Vesten må de tro at Japan er sunket i havet, så mange gange som den samme flodbølge har rullet ind over deres tv-skærme!

Pludselig at befinde sig i nærheden af en destruktiv verdensbegivenhed, en såvel menneskelig som global katastrofe, er en stærkt ambivalent oplevelse; og det er langt fra alle de følelser og tanker det iværksætter, som umiddelbart kan rummes i et sociologisk sprog. Ikke desto mindre iværksætter det uvægerligt en selv-refleksion, som *også* er af professionel art: hvad kan *min* faglighed, sociologien, bidrage med i katastrofens malstrøm? Hvilke former for samtaler eller kritiske interventioner, og hvilket sprog i det hele taget, kan sociologien være med til at kvalificere i den offentlige bearbejdning af katastrofeerfaringer? Jeg skal ikke her præterere at komme med særskilt nytænkende, endsige håndfaste svar på disse spørgsmål. Men i en kosmopolitan verden, der, som Ulrich Beck ville sige, i stigende grad bindes sammen af den teknologiske civilisations selvproducerede og globale risici, finder jeg det afgørende, at spørgsmålene i det hele taget formuleres til brug for den videre samtale. Særligt når nu ens personlige erfaringer, som i mit tilfælde, smelter sammen med (verdens-)offentlighedens bekymringer; dette var, som bekendt, én af C. Wright Mills blivende definitioner af den sociologiske fantasi.

Kaotiske, kritiske og kosmopolitane offentligheder?

I den amerikanske pragmatisme (som Mills havde indgående kendskab til) findes en stolt tradition, med ophav hos John Dewey, for at tænke offentlighed som erfarede problemer; eller, mere præcist, at forstå offentligheder som de former for kollektiv intelligens og mobilisering, der opstår, når mennesker erfarer de negative konsekvenser af andres – staters, virksomheders – handlinger. Set i dette lys er de sociale og politiske begivenheder, der udspillede sig i kølvandet på Fukushima-værkets (mulige) kollaps, paradigmatisk for den voldsomme offentligheds-genererende kraft, som udløses gennem globale teknologiske katastrofer. Fra at have henslængt sin tilværelse i ubemærkethed, kun indskrevet i teknologiske risikokalkuler i det japanske atom-industrielle kompleks, blev "Fukushima" pludselig forvandlet til en grænseovergribende bekymringshorisont, hvis truende effekter spredte sig på tværs af tekno-videnskabelige, storpolitiske, massemedierede og hverdagslige rum. Det japanske og globale samfunds mest magtfulde institutioner var i højeste alarmberedskab, men officielle forsikringer om kontrol forekom i bedste fald præmature, i værste fald tragikomiske. Overalt syntes radioaktive effekter og sociale affekter at sprede sig kaotisk, langs ikke-lineære baner af overlappen-

de rum- og tidsligheder. Katastrofens erfaringsrum ligger i sandhed langt fra gængse (sociologiske) forestillinger om kausalitet.

I ugerne omkring Fukushima-katastrofens opstart var alting usikkert: hvor slemt står det til med nedkølingen af brændselsstavene? Hvorfor opstår der eksplosioner på værket? *Er* der allerede sket en (delvis) atomkernenedsmeltning? Hvor farlige er de målte radioaktivitetsniveauer for menneske- og dyreliv? Hvorfor anbefaler de amerikanske eksperter en 80 kilometers evakueringszone, mod den japanske regerings blot 20 (senere 30) kilometer? Kan man stole på den japanske regerings informationer, givet dens afhængighed af atomindustriel kapital? Hvor de japanske massemedier søgte at holde sig til autoriserede eksperters kølige rationalitet, så havde internettets sociale medier mere karakter af vild og usorteret ryggebørs. Sådanne usikkerheder blev yderligere forstærket, for mit vedkommende, via udlændinge-specifikke informations-netværk af tvivlsom værdi: på et tidspunkt forlød det her, efter sigende via uformelle læk fra den franske ambassade, at katastrofens sande omfang holdtes skjult, og at al flytrafik ud af Japan ville standse om 48 timer! Imens viste tv-rapporter strømme af udlændinge – europæere, amerikanere, østasiater – på vej ud af landet; og en hårdt presset tysk ambassadør måtte forklare til japanske journalister, hvorfor landets regering nu trak sine statsborgere hjem. På japansk tv var reklamepauser erstattet af patriotiske budskaber om sammenhold og standhaftighed.

Blandt mine japanske venner på nettet og i Kyoto – unge, højtuddannede og mange med socialvidenskabelig baggrund – var det almindeligt at kritisere den japanske regering for dens (manglende) krisestyring; samtidig med at man rystede på hovedet over de udenlandske mediers "alarmistiske" dækning af katastrofen. Tilliden til egne nationale institutioner led et knæk, fra et i forvejen lavt niveau; men det var svært at finde fungerende alternativer at investere sociale forhåbninger i. For mange syntes krisen at udstille den tilstand af politisk dysfunktionalitet og civil apati, som Japan i deres øjne er hensunken i. Ikke desto mindre var 15.000 mennesker på gaden i Tokyo i protest mod atomkraftindustrien; et uhørt højt tal for demonstrationer i Japan. I Kyoto deltog jeg selv i en mindre anti-atomkraft-demonstration og blev her mindet om politiske protest-formers kulturelle variabilitet: efter japansk festival-forbilledet, og i egentlig 70'er-hippie-stil, blev der spist og sunget i fællesskab, mens aktivister på skift holdt afdæmpede taler om atomkraftens farer. På tværs af en række offentlige fora tjente Fukushima-katastrofen til at genåbne et (ganske vist spinkelt) rum for kritisk diskussion af japanske energifremtider.

Under demonstrationen i Kyoto så jeg tegnede bannere, der fortalte, at "grøn teknologi har skabt 500.000 arbejdspladser i Tyskland"; og i det hele taget syntes politisk aktive japanere at vende blikket mod Europa, opmuntret af de vidtrækkende energipolitiske konsekvenser som Fukushima-katastrofen udløste her. Nyhederne om at den tyske regering planlagde helt at afvikle landets atomkraftværker blev således fulgt tæt blandt de miljøaktivister, jeg

interviewede til min forskning – som et vidnesbyrd om, hvordan spørgsmål om klimaforandringer, atomkraft og ”grøn” innovation for længst er koblet sammen som globale tekno-sociale fremtids-formationer. Imens syntes andre civile grupperinger mere optaget af katastrofens umiddelbare ofre: som led i bekymringer over regionens socioøkonomiske sårbarhed blev det efterhånden en udbredt form for politisk forbrugerisme at købe madvarer og andre landbrugsprodukter fra Fukushima-området – vel vidende, at disse radioaktivitets-mistænkte produkter i mellemtiden var blevet usælgelige på almindelige markedsvilkår. Rapporterne fra hverdagen i det nordøstlige Japans evakueringscentre tegnede et billede af ukuelige mennesker indstillet på at hjælpe hinanden igennem deres livs sværeste stunder. I det hele taget strømmede støtten til katastrofens ofre ind, økonomisk såvel som symbolsk, fra nær og fjern; en bekendt kunne berette, at selv folk i det ludfattige Bangladesh samlede ind til ofrene for det rige Japans jordskælvkatastrofe!

Midt i den dybe tragedie tog jeg mig kort sagt i at glædes, også sociologisk, over de talrige manifestationer af mellemmenneskelig solidaritet som, i stort og småt, boblede frem i kølvandet på katastrofens vildtvoksende og uventede offentligheder. Kosmopolitane katastrofer, forekommer det mig, er ren ambivalens; og i voldsomme øjeblikke af normalitetens sammenbrud kan det sociale viser sig at indeholde styrker, som ingen sociolog kunne forudsige.

Normale ulykker – eller: Hvordan lære af globale eksperimenter?

I 1984 udgav den amerikanske organisations sociolog Charles Perrow bogen *Normal Accidents* – ”normale ulykker” – skrevet hovedsageligt på baggrund af hans professionelle erfaringer med at kortlægge forløbet omkring atomkraftulykken ved Three Mile Island i 1979. Perrow fremsætter i bogen en simpel, men vidtrækkende tese: Atomkraft, argumenterer han, inkarnerer en særlig kategori af ”interaktivt komplekse” og ”tæt koblede” teknologiske systemer, som på grund af deres ikke-lineære funktionsmåde vil tendere til at sprede selv mindre operationsfejl i kaskader af potentielt katastrofale hændelser. Atomkraftværker har derfor den strengt *tekniske* egenskab, at de før eller siden vil bryde (voldsomt) sammen; ulykker er normale i disse systemer. Og dette vel at mærke uafhængig af teknologiens sociale og organisatoriske omverden.

To år senere syntes Perrow at få mere ret, end han formentlig selv ønskede: Tjernobyld-ulykken den 26. april 1986 står den dag i dag – sammen med atom-bomberne over Hiroshima og Nagasaki – som selve sindbilledet på den teknologiske civilisations (selv-)destruktive potentialer. Tjernobyld har samtidig en særlig ikonisk status i sociologien: Ulrich Becks bog om risikosamfundet, *Risikogesellschaft*, udkom og blev en sjælden sociologisk bestseller i kølvandet på netop denne katastrofe, som bogen på sin vis foregriber og analyserer. Becks samtidsdiagnose – som siden er udviklet i retning af det kosmopolitane ver-

densrisikosamfund – sætter begreb på kollektive erfaringer i en tid, hvor hele samfund synes omdannet til laboratorier for grænseoverskridende nukleare, kemiske og biologiske eksperimenter. Som Perrow har Beck et skarpt blik for ulykkens normalitet: risikosamfundet, hævder Beck, er hjemsted for en "organiseret uansvarlighed", der på én gang producerer og fornægter tekno-videnskabelige risici. Men hvor Perrow placerer det forventelige sammenbrud i teknologiens egenskaber, så placerer Beck det i et samfund, hvis teknologiske hybris efterlader dets demokratiske institutioner tømte for magt.

Umiddelbart kan Fukushima synes at unddrage sig sociologisk analyse: Var det ikke netop jordskælvet, inkarnationen af *naturens* destruktive kræfter, som satte hele den katastrofale dominoeffekt i gang? En sådan analyse ville være overfladisk og misvisende, fordi den overser de stærke pointer hos Perrow og Beck. Med Perrow må vi insistere på, at nok har de japanske hændelser kontingente og uventede udløsende faktorer; men det ændrer ikke ved den generelle forståelse, at atomkraftværker er ulykker *der venter på at ske* – uagtet at vi ikke ved, hvor og hvornår katastrofen udløses (og *vil* udløses næste gang). Selve det forhold at kombinationen af kraftigt jordskælv og tsunami ikke var foregrebet i de japanske ingeniørers risikovurderinger, er i den henseende sociologisk forventeligt og tjener blot til at underbygge Becks tese om organiseret uansvarlighed. Den atomare katastrofe er netop defineret ved sin singulære kvalitet som begivenhed, der rækker hinsides ekspert-rationalitetens rutiner: Som en "lokalt" usandsynlig (men "globalt" normaliseret) ulykke med voldsomme, ikke-håndterbare konsekvenser. I det perspektiv giver det god mening, at Fukushima-katastrofen, såvel blandt eksperter som blandt lægfolk, konstant blev fortolket, opmålt og forhandlet i konteksten af Tjernobyl-ulykken; begge begivenheder er vidnesbyrd om ét civilisatorisk eksperiment. Det sociologiske spørgsmål efter Fukushima må derfor være: hvordan – og hvor langt – er moderne, højteknologiske samfund i stand (og villige) til at "domesticere" sine normale nukleare katastrofer?

Fra sociologiske studier af naturvidenskabelig praksis er det velkendt, at eksperimenter afhænger af troværdige vidner, hvis deres resultater skal anerkendes som gyldigt grundlag for fremadrettet (videnskabelig) handling. Hvis Beck har ret i, at verdenssamfundet med atomkraft er omdannet til ét sammenhængende laboratorium, så må vi samtidig spørge: hvem bidrager til at formulere, og bevidne, dette kosmopolitane eksperiments (katastrofe-omgærdede) protokol? I den kakofoni af offentlige stemmer som voksede frem i kølvandet på Fukushima, hvem har da autoritet og legitimitet til at drage en samfundsmæssig lære med bindende virkninger for lokale og globale fællesskaber af denne ufrivillige anskuelsesundervisning? Her gives der selvsagt ingen entydige, ukontroversielle eller konfliktløse svar; tværtimod bringer spørgsmålet os til kernen af, hvad der kan menes med et *teknologisk demokrati*, nutidigt og fremtidigt. Og i denne henseende er Japan næppe det bedste eksperimentarium. Hvor meget jeg end sympatiserer med miljøaktivisterne på

gaden i Kyoto, og uagtet at der hele tiden sker små forskydninger, så virker stærke kræfter i den japanske politiske kultur stadig i retning af centralistisk teknokrati.

Lad mig derfor i stedet følge den kosmopolitane strømning og igen vende blikket mod Tyskland, et land hvis teknologiske demokrati efter Fukushima giver anderledes løfter – og dette tilmed under påvirkning af et vist sociologisk aftryk. Kort efter den japanske katastrofe, og under indtryk af massiv folkelig atomkrafts-modstand, besluttede den konservative Merkel-regering at nedsætte to *ad hoc*-ekspertkommissioner, der i maj fremkom med anbefalinger om henholdsvis de tekniske, sociale og etiske aspekter af en tysk energi-fremtid uden atomkraft. I kommissionen for sociale og etiske aspekter deltog to sociologer – Ortwin Renn og Ulrich Beck – som derved bidrog, på højeste politiske niveau, til arbejdet med én af de væsentlige protokoller over læren fra Fukushimas globale eksperiment. Efter enstemmig ekspertudtalelse har den tyske regering nu meddelt, at den ønsker at afvikle sin afhængighed af atomkraft inden for en periode på 10 år og i stedet satse massivt på investeringer i vedvarende ”grønne” energiformer som vindkraft, solceller og biomasse.

For de titusindvis af efterladte og hjemløse ofre for det nordøstlige Japans tredobbelte katastrofe er dette rimeligvis en ringe trøst. Ikke desto mindre må det give anledning til en vis forsigtig *sociologisk* håbefuldhed, når menneskelige katastrofer i én del af verden kan afføde et styrket teknologisk demokrati i en anden. En sociologi indstillet på at følge sådanne uventede og uforudselige globale forbindelser vil være velegnet til at bidrage til protokollen over den kosmopolitane verdens katastrofer – og dens nye solidariske potentialer.

Anders Blok

E-mail: abl@soc.ku.dk